

Н. І. Савчук

кандидат педагогічних наук, доцент,
кафедра іноземних мов і країнознавства, факультет туризму,
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
(м. Івано-Франківськ, Україна), Sav4uk_n_i@ukr.net

ПИТАННЯ УЧНІВСЬКИХ ЕКСКУРСІЙ НА ПЕДАГОГІЧНИХ З'ЇЗДАХ 1916 р. У КИЄВІ, ХАРКОВІ ТА ОДЕСІ

На основі опублікованих матеріалів докладно проаналізовано доповіді, дискусії та резолюції педагогічних з'їздів 1916 р. у Києві, Одесі та Харкові щодо постановки екскурсійної справи в середніх навчальних закладах. Встановлено, що включення цього питання до порядку денного форумів було обумовлено двома чинниками: усвідомленням владою важливості екскурсій як потужного засобу виховання молоді в умовах Першої світової війни та освітньою реформою П. Ігнат'єва. На запит міністерства народної освіти Російської імперії в навчальних округах розробили пропозиції щодо запровадження екскурсій як обов'язкової форми навчання. Їх і обговорили на з'їздах.

З'ясовано, що учасники всіх зібрань були одностайні у своїх поглядах. Серед причин, що гальмували запровадження екскурсійного методу навчання вони назвали такі: переобтяженість викладачів середньої школи обов'язковими заняттями та класним керівництвом; матеріальна незабезпеченість більшості учнів; відсутність відповідної підготовки педагогічних працівників; технічні труднощі, що виникають при організації поїздок (проблеми з харчуванням та поселенням екскурсантів, незручності проїзду великих груп залізничним транспортом, недостатність спеціальних путівників тощо).

У підсумкових резолюціях з'їздів наголошувалося на значній користі екскурсій для розвитку учнів. У випрацьованих пропозиціях містилися положення про плановість і обов'язковість екскурсій для всіх навчальних закладів; належне матеріально-технічне забезпечення подорожей, спрощення дозвільної системи, скасування обмежень за віросповіданням; необхідність організації курсів для підготовки керівників екскурсій, поповнення шкільних бібліотек туристичними виданнями, створення музеїв, де б зберігалися матеріали, зібрані учнями під час мандрівок.

Ключові слова: учні, туризм, екскурсія, педагогічний з'їзд, доповідь, резолюція, проект, середня освіта.

N. I. Savchuk

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Department of Foreign Languages and Country Studies,
Faculty of Tourism, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine), Sav4uk_n_i@ukr.net

THE ISSUE OF SCHOOL STUDENTS' EXCURSIONS AT PEDAGOGICAL CONGRESSES OF 1916 IN KYIV, KHARKIV AND ODESA

Abstract

Based on published materials, reports, discussions and resolutions of pedagogical congresses of 1916 in Kyiv, Odesa and Kharkiv concerning the staging of excursions in secondary schools were analyzed in detail. The inclusion of this issue in the agenda of the forums was due to two factors: awareness of the importance of excursions by the authorities as a powerful means of educating young people in the conditions of the First World War and the educational reform of P. Ignatiev. Educational districts developed proposals for the introduction of excursions as a compulsory form of education, at the request of the Ministry of National Education of the Russian Empire. They were discussed at congresses.

It was found that the participants of all meetings were unanimous in their views. They called the following among the reasons that hindered the introduction of the excursion method of teaching: high school teachers' heavy workload of lessons and class management; modest means of most students; lack of appropriate training of teaching staff; technical difficulties encountered in organizing trips (problems with food and settlement of tourists, inconvenience of travel by large groups by rail, lack of special guides, etc.).

The final resolutions of the congresses emphasized the significant benefits of excursions for students. They contained provisions on the regularity and obligatory excursions for all schools; proper logistic support for travel, simplification of the permit system, abolition of restrictions on religion; the need to organize courses for the preparation of tour guides, the replenishment of school libraries by tourist publications, the creation of museums, where the materials collected by students during travels would be stored.

Keywords: *students, tourism, excursion, pedagogical congress, report, resolution, project, secondary education.*

Наприкінці першого десятиліття XX ст. спільними зусиллями окремих педагогів, громадських організацій та органів місцевого самоврядування учнівський туристсько-екскурсійний рух у Російській імперії, зокрема й Україні, продовжував розвиватися. Водночас він залишався спорадичним і безсистемним, що неабияк хвилювало активістів. Один із них описував ситуацію так: “відсутність системи і планомірності в

організації екскурсій, невідготовленість керівників, а головне перевантаженість викладачів і учнів — усе це гальмує екскурсійну справу, дедалі більше віддаляє дітей від життя, атрофуючи у них здатність “спостерігати і бачити” навколишнє життя, формуючи з них контингент осіб, що отримали свідоцтва про закінчення курсу [середнього навчального закладу. — *Авт.*], але зовсім не підготовлених до практичного життя”¹.

Влада усвідомила важливість екскурсійного туризму тільки в умовах Першої світової війни, розгледівши в ньому як економічні вигоди для держави загалом, так і потужний засіб навчання і виховання молоді. Утім основною причиною актуалізації питання учнівських екскурсій серед педагогічної спільноти було реформування середньої школи, здійснюване міністром народної освіти П. Ігнат'євим². 27 листопада 1915 р. міністерство видало циркуляр за № 845 у якому йшлося про необхідність надання учнівським екскурсіям загальнообов'язкового характеру. “Окремі екскурсії, навіть добре організовані, все ж таки є лише випадковим епізодом у житті навчального закладу. Тому ... назріла нагальна потреба у перетворенні їх на неодмінний фактор освіти в середній школі” — зазначалося у документі³. У зв'язку з цим департамент народної освіти звернувся до попечителів навчальних округів із проханням надати до відомства пропозиції, випрацювані на основі здобутого досвіду, як щодо способів удосконалення технічних аспектів організації екскурсій, так і щодо їх плановірності та системності⁴. Якраз задля обговорення цих та інших питань освітньої реформи у першій половині 1916 р. було скликано з'їзди педагогічної спільноти в Одесі, Києві та Харкові. І хоча їхня діяльність вже була предметом наукового студіювання, означеної тематики лише побіжно торкнулися деякі дослідники, зокрема О. Бетлій, С. Грибанова, Т. Лутаєва, О. Наровлянський, В. Федорченко⁵. Тому, метою даної роз-

---

¹ *Потапенко Г.* Вопрос об экскурсиях на первом педагогическом съезде Одесского учебного округа // Школьные экскурсии и школьный музей. — 1916. — № 1. — С. 22.

² П. Ігнат'єв обіймав посаду міністра народної освіти Російської імперії з 6 травня 1915 р. до 27 грудня 1916 р. Здійснювана ним політика реформування освіти мала прогресивне, як на той час, спрямування. Докладніше див.: *Милько В.* Управління навчальними округами України напередодні та в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2014. — Вип. 23: Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни). — С. 78–81.

³ Школьные экскурсии и школьный музей. — 1916. — № 2. — С. 26–27.

⁴ *Потапенко Г.* Указ. соч. — С. 22–23.

⁵ *Бетлій О. В.* Учнівські екскурсії по Києву в роки Першої світової війни // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. — 2015. — Т. 169. — С. 37–38 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAi_2015_169_9; *Грибанова С.* Матеріали періодичних видань як джерело вивчення історії розвитку

відки є здійснення, на основі опублікованих матеріалів, докладного аналізу доповідей, дискусій і резолюцій київського, одеського та харківського педагогічних з'їздів щодо постановки екскурсійної справи в середніх навчальних закладах.

Першими (2–7 січня) відбулися збори в Одесі під назвою “Педагогічний з'їзд діячів чоловічих гімназій і реальних училищ Одеського навчального округу”. У загальному засіданні виступив професор Новоросійського університету, керівник місцевого товариства природознавців Г. Танфільєв. Базуючись на матеріалах, що надійшли від педагогічних рад округу у відповідь на міністерський запит, він окреслив основні перепони для розвитку екскурсійної справи. Серед таких було названо, насамперед, переобтяженість викладачів середньої школи обов'язковими заняттями та класним керівництвом. “Чотири–п'ять, а інколи й більше уроків на день — зазначав доповідач, — перевірка ввечері учнівських зошитів, підготовка до уроків, відвідування різних засідань [...] забирають у викладача стільки часу, що наприкінці тижня з'являється абсолютно природне бажання відпочити в колі сім'ї, а не йти у святковий день на екскурсію”⁶. Другу причину нерегулярності шкільних подорожей він вбачав у матеріальній незабезпеченості більшості учнів, які через це не мали змоги брати участь у дальніх поїздках. Суттєво гальмувала запровадження екскурсійного методу навчання й відсутність належної відповідної підготовки педагогічних працівників.

Також Г. Танфільєв означив інші питання порядку денного щодо організації та здійснення учнівських екскурсій. Їх розглянули пізніше в засіданні відповідної секції, де було заслухано кілька доповідей. Зокрема професор Новоросійського університету Д. Третьяков розповів про плани створення окружного педагогічного музею, а В. Позднішев звернув увагу на різновиди ближніх і дальніх мандрівок та практичну сторону їх реалізації. Також він запропонував запровадити у навчальних закладах

екскурсійної справи в Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. // Краєзнавство. — 2012. — № 2. — С. 106–107; *Лутаєва Т. В.* Організація екскурсій у харківських гімназіях у другій половині XIX — на початку XX ст. // Теорія та методика навчання та виховання: зб. наук. пр. — Х., 2008. — Вип. 20. — С. 71–80; *Наровлянський О.* Екскурсії в системі вітчизняної освіти та виховання (XIX — початок XX століття) // Історико-педагогічний альманах. — 2017. — № 2. — С. 26–30; *Федорченко В. К., Костюкова О. М., Дьорова Т. А., Олексійко М. М.* Історія екскурсійної діяльності в Україні: Навч. посібник. — К.: Кондор. — 2004. — С. 12–13.

⁶ *Танфільєв Г. И.* Экскурсии в средней школе Одесского округа: доклад, прочитанный на общем собрании Педагогического съезда деятелей мужских гимназий и реальных училищ Одесского учебного округа, бывшего в Одессе с 2 по 7 января 1916 г. — Одесса, 1916. — С. 3.

спеціальну посаду для забезпечення матеріально-технічної підготовки екскурсій, що викликало серед учасників зібрання найбільше заперечень. У підсумку було вироблено низку положень, спрямованих на покращення становища. Делегати з'їзду пропонували запровадити екскурсії двох видів (місцеві і дальні) та визнати їх невід'ємною частиною навчально-виховного процесу із зазначенням у планах занять та затвердженням програм. Для забезпечення всім учням можливостей колективно подорожувати вважали доцільним створення у кожному навчальному закладі спеціального фонду у розмірі не менше 2500 руб. на рік. Із погляду педагогів, цих коштів (частково отриманих як субсидія міністерства народної освіти) було б достатньо для проведення дальньої поїздки з одним класом тривалістю 3 тижні та серії місцевих екскурсій. У кількох пунктах резолюції йшлося про матеріально-технічне та документаційне забезпечення подорожей — пільговий проїзд, безпересадковий вагон, безоплатне розміщення та дешеве харчування, спрощення дозвільної системи тощо. Крім того, наголошувалося на необхідності організації курсів для підготовки керівників екскурсій, поповнення шкільних бібліотек туристичними виданнями, створення музеїв, де б зберігалися матеріали, зібрані учнями під час мандрівок⁷.

Відрядно, що рішення та пропозиції учасників освітянського з'їзду не тільки залишилися на папері, а й були безпосередньо реалізовані. Так, Новоросійське товариство природознавців наприкінці травня — на початку червня 1916 р. улаштувало безкоштовне двотижневе навчання для 40 викладачів середніх навчальних закладів Одеси. На лекційних заняттях слухачів ознайомили з особливостями клімату, степової флори, морської і прісноводної фауни південного регіону, з визначними місцями та пам'ятками, торгівлею і промисловістю Одеси, а також геологічною будовою її околиць. Практична частина складалася з огляду університетських музеїв, географічного й агрономічного кабінетів, магнітно-метеорологічної обсерваторії, відвідування ботанічного саду, виготовлення препаратів для уроків зоології, рекомендацій щодо проведення з учнями польових вимірювань⁸.

---

⁷ Третьяков Д. Экскурсии и наглядность на съезде деятелей средней школы, состоявшемся в Одессе 2–7 января 1916 года // Школьные экскурсии и школьный музей. — 1916. — № 1. — С. 13–19; Потапенко Г. Указ. соч. — С. 22–24; Рыдзевский Б. На съезде педагогов // Русский экскурсант. — 1916. — № 3. — С. 58–59.

⁸ Курсы по подготовке руководителей ученических экскурсий // Русский экскурсант. — 1916. — № 6. — С. 49–50; Васильев П. Н. Курсы для подготовки руководителей экскурсиями // Школьные экскурсии и школьный музей. — 1916. — № 4/5. — С. 39–41.

12 квітня відкрився Київський педагогічний з'їзд, який тривав вісім днів. Будучи одним із наймасштабніших у Російській імперії він працював у 7-ми секціях, у трьох із яких розглядали питання, пов'язані з екскурсійною справою. Ключовим було вечірнє засідання секції “Розвиток волі і моральності як першочергове завдання виховання” 14 квітня, де виступили заступник директора Фребелівського педагогічного інституту, голова Київського орнітологічного товариства Володимир Михайлович Артоболевський та викладач історії Київської приватної жіночої гімназії В. Трифонової Володимир Вікторович Волошинов⁹. Вони доповіли про результати роботи Київського навчального округу з упорядкування учнівських екскурсій.

Річ у тім, що ще влітку 1915 р. Управління навчального округу вирішило провести експеримент і запровадити у чоловічих середніх навчальних закладах Києва регулярні екскурсії. Хоча події Першої світової війни внесли деякі корективи, розроблення проекту систематичних учнівських екскурсій продовжилося. Згаданий вище циркуляр міністерства народної освіти лише офіційно санкціонував цю діяльність. Тому окружна комісія з організації освітніх екскурсій, до складу якої тоді входило 13 осіб на чолі з інспектором В. Івановим, зосередилася на вирішенні саме цього завдання. Вона зайнялася випрацюванням загальних положень організації обов'язкових учнівських екскурсій. Для розробки відповідних програм за різними напрямками, у січні 1916 р. додатково було створено ще три тимчасові комісії — історико-культурну (керівник — В. Волошинов), природничу (керівник — В. Артоболевський) та паломницьку (керівник — протоієрей І. Троїцький)¹⁰.

Оскільки за основу підготовленого проекту запровадження екскурсій як обов'язкової форми навчання у систему середньої освіти було взято напрацювання В. Волошинова¹¹, то саме він і представив його учасникам з'їзду. Свою промову педагог розпочав із окреслення тодішнього стану шкільного туризму в Російській імперії, котрий визнав незадовільним.

---

⁹ В. Волошинов перед тим працював викладачем історії в Києво-Печерській гімназії, де активно продовжував справу учнівських екскурсій, започатковану ще в 1880-х рр. В. Петром. Доклад див.: *Савчук Н. І. Закордонні поїздки учнів Києво-Печерської гімназії наприкінці XIX — на початку XX ст. // Краєзнавство. — 2018. — № 3. — С. 131–139.*

¹⁰ Доклад В. В. Волошинова — Об ученических экскурсиях вообще и историко-культурных в частности // Труды Киевского педагогического съезда 12–19 апреля 1916 года. — К., 1916. — С. 291–292, 299.

¹¹ Ще влітку 1915 р. В. Волошинов розробив власний проект ведення екскурсійної справи в середніх навчальних закладах, який подав на розгляд до міністерства народної освіти.

Він заявив, що попри постійне збільшення кількості учнівських подорожей, вони залишаються безсистемними, багато у чому залежними від приватної ініціативи окремих викладачів. До того додаються технічні труднощі, що виникають при організації поїздок в інші населені пункти та місцевості, зокрема: проблеми з харчуванням та поселенням екскурсантів, незручності проїзду великих груп залізничним транспортом, майже повна відсутність спеціальних путівників тощо. Водночас наголосив, що здобутий досвід засвідчив значну корисність екскурсій для розвитку учнів¹². Далі В. Волошинов ознайомив присутніх зі змістом запропонованого проекту, на якому зупинимося більш докладно.

Документ структурно складався з восьми частин, які стосувалися характеру учнівських мандрівок, засобів їх здійснення, розміщення та харчування подорожан, огляду пам'яток, а також повноважень екскурсійної комісії і підготовки відповідних фахівців. Згідно з його положеннями учнівські екскурсії мали стати загальнообов'язковими, а кожен навчальний заклад повинен щорічно розробляти програму і план їх проведення. Усі екскурсії було поділено на три цикли: місцеві (по місту, містечку, селу) тривалістю від кількох годин до 2–3-х днів, віддалені (краєзнавчі) тижневі й далекі (по імперії) в межах місяця на літніх вакаціях. Перші охоплювали учнів усіх класів, другі — середніх та старших класів, треті — тільки старшокласників. У другому та третьому циклах автори проекту настійливо рекомендували складати маршрути так, щоб ознайомити вихованців із “центрами державного життя” — Києвом, Петроградом, Москвою та “основними типами природи” — лісом, степом, морем, горами. Окрім зазначених екскурсій комісія вважала бажаними колективні закордонні поїздки, якщо буде така змога. Останнє стосувалося, насамперед, випускників.

Фінансування планових екскурсій мало здійснюватися як за рахунок спеціальних фондів навчальних закладів, так і коштом держави. При чому в необхідну суму видатків закладали не лише витрати на кожного учасника, а й винагороду керівникам та супроводжувачам груп.

З метою оптимізації проїзду учнівських екскурсій залізницями пропонувалося внести певні зміни та доповнення до існуючих правил. Зокрема спростити процедуру отримання дозволу на користування безпересадковим вагоном упродовж всього маршруту слідування так, щоб його видавало не Головне управління, а начальники станцій, з яких відправляється екскурсія. Також дозволити в окремих випадках причіплювати учнівські вагони до товарних потягів, оскільки через значний

---

¹² Доклад В. В. Волошинова. — С. 290–291.

інтервал руху між пасажирськими потягами добратися до деяких цікавих екскурсійних локацій було досить складно. Водночас комісія просила міністерство народної освіти звернутися до пароплавних товариств із пропозицією розробити на основі правил Російського товариства пароплавства і торгівлі (РОПіТ) єдині пільгові умови для учнівських екскурсій.

Положення проекту щодо розміщення і харчування зводилися до обов'язковості надання середніми та нижчими навчальними закладами у канікулярні періоди своїх приміщень для екскурсантів, забезпечення їм можливості ночівлі у безпересадкових вагонах¹³ та харчування у станційних буфетах за зниженими цінами.

Бажаним було улаштування спеціальних курсів для підготовки керівників екскурсій, а також видання спеціальних путівників з орієнтовними маршрутами та зазначенням необхідного часу для огляду того чи іншого об'єкта.

Для загального керівництва екскурсійною справою при управліннях навчальних округів передбачалося створення відповідної комісії з чотирьох осіб, а при канцелярії попечителя — спеціального екскурсійного столу (відділу). Основним завданням комісії мало бути вирішення питань, пов'язаних із прийомом, розміщенням та переїздом екскурсійних груп. Серед її повноважень значилися такі: розгляд планів і маршрутів екскурсій, надісланих навчальними закладами округу; організація прийому екскурсій з інших місцевостей, розподіл житла, визначення найоптимальнішого часу приїзду і від'їзду груп; розгляд звітів про екскурсії та опублікування найцікавіших із них; надання навчальним закладам необхідної інформації, забезпечення путівниками, картами та довідковими виданнями; формування спеціального фонду для розвитку екскурсійної справи, відшукання засобів для його поповнення (лекції, виставки, видання путівників тощо)¹⁴.

Під кінець виступу В. Волошинов представив учасникам з'їзду орієнтовну програму історико-культурних маршрутів для середніх навчальних закладів Києва. Її було укладено відповідно до шкільного курсу історії¹⁵ та основних принципів дидактики (систематичність і послідовність,

---

¹³ Ідеться про можливість ночувати у безпересадковому вагоні на залізничній станції під час огляду тієї чи іншої місцевості, передбаченої в екскурсійному маршруті.

¹⁴ Докладніше про проект див.: Доклад В. В. Волошинова. — С. 292–299.

¹⁵ Сучасна українська дослідниця О. Бетлій зауважує, що найімовірніше екскурсійну програму було пристосовано до тогочасного шкільного “курсу російської історії”, що викладався за підручниками Д. Іловайського, К. Іванова та К. Єлпатьєвського. Див.: Бетлій О. В. Вказ праця. — С. 37.

доступність, наочність, свідомість і активність тощо). І якщо в молодших класах пропонували ознайомлювати учнів лише з деякими цікавими пам'ятками, котрі допоможуть візуалізувати ті чи інші історичні події та факти, то згодом, за задумом розробників документу, екскурсійні об'єкти мали стати основою для роздумів та формулювання власних суджень¹⁶.

Запропонована програма передбачала по чотири щорічні екскурсії для 1–6 класів та спеціальні екскурсії з прикладними та творчими завданнями (вивчення архітектурних стилів, відвідування виставок, картинних галерей, друкарні, засідань окружного суду, земства, міської думи тощо) для 7–8 класів. Зокрема вони мали відбуватися у такій послідовності: 1-й клас — з'ясування поняття “кремль”, огляд Золотих воріт, Софійського собору, Аскольдової могили, Києво-Печерської лаври та пам'яток, що стосуються Хрещення Русі; 2-й клас — екскурсії до пам'ятника Богдану Хмельницькому, Київського міського музею старожитностей і мистецтв, Видубицького монастиря; 3-й клас — відвідування Володимирського собору, Міського музею, оперного театру, панорами “Голгофа”, Межигір'я; 4-й клас — докладніший огляд давнього міста, Софійського і Михайлівського соборів, а також Коростеня; 5-й клас — вивчення життя первісних людей, середньовічного міста, історії Подолу, ознайомлення з книгописанням та книгодрукуванням у бібліотеках Києво-Печерської лаври, Михайлівського монастиря або музеї Київської духовної академії, поїздка до Полтави; 6-й клас — відвідання Липок і Печерська, храму Спаса на Берестові і Лаври, мандрівки до Білої Церкви й Катеринослава¹⁷.

Логічним продовженням доповіді В. Волошинова був виступ Володимира Михайловича Артоболевського, який розповів про природничо-наукові екскурсії у системі середньої освіти. Він зауважив, що спеціальна комісія, до складу якої ввійшло понад 20 викладачів природничих дисциплін (природознавства, географії, хімії й фізики) середніх навчальних закладів Києва розпочала працювати “з нуля” й остаточно не завершила свою діяльність. “Складність ситуації полягала у тому, — заявив педагог, — що в нашому розпорядженні практично не було даних, хоча б у неопрацьованому вигляді, про місця у Києві та його околицях, куди можна було б організувати природничо-наукові екскурсії”¹⁸. Зважаючи на те, — йшлося далі, — що “прогулянки в природу” були лише “випадковим явищем” у житті школярів, комісія зосередилася на вирішенні чотирьох

---

¹⁶ Див.: Доклад В. В. Волошинова. — С. 300, 313.

¹⁷ Там же. — С. 301–310.

¹⁸ Доклад В. М. Артоболевского — К вопросу об естественно-научных экскурсиях в системе средне-школьного воспитания и образования // Труды Киевского педагогического съезда 12–19 апреля 1916 года. — С. 317.

ключових завдань. Перше полягало у виявленні та реєстрації об'єктів, бажаних і придатних для проведення відповідних учнівських екскурсій. Результатом його виконання стало складення переліку природних локацій, музеїв, лабораторій, фабрик, заводів та інших підприємств і установ, рекомендованих для шкільних екскурсій як теоретичного, так і прикладного спрямування з докладним обґрунтуванням їх вибору. Другим було визначення основних питань шкільного курсу, котрі можна конкретизувати й вирішити через екскурсії та випрацювання відповідної програми. Третє завдання — систематизувати намічені екскурсії відповідно до віку учнів. На останок комісія планувала розробити детальні екскурсійні схеми для обов'язкового використання в навчальних закладах Києва. Однак згодом від такого наміру відмовилися, вважаючи, що у різних частинах міста та його околицях достатньо рівноцінних об'єктів для відвідування, а тому необхідно надати викладачам право вільного вибору екскурсійних місць¹⁹. Описану вище схему В. Артоболевський запропонував використовувати для розробки подібних екскурсійних планів і в інших населених пунктах навчального округу.

Далі доповідач зупинився на принципових питаннях організації природничо-наукових екскурсій, які сприяли б становленню екскурсійної системи. “Екскурсійна хвиля, — продовжував Володимир Михайлович, — яка нині охопила майже всі типи навчальних закладів міністерства народної освіти, може дати надзвичайно великі результати ... лише у тому випадку, якщо вона від початку буде спрямована у певне русло, в певну систему”²⁰. Саме тому на початку року у кожному навчальному закладі викладачі природничих дисциплін повинні розробляти екскурсійний план, а педагогічні ради — обговорювати й затверджувати його. При цьому програми мали укладатися таким чином, щоб упродовж навчального року учні кожного класу могли здійснити як низку коротких кількогодичних екскурсій, так і не менше двох тривалих віддалених мандрівок. Також бажаним було створення при Київському навчальному окрузі особливої наради викладачів-природничиків для узгодження екскурсійних планів з метою уникнення одночасного скупчення екскурсантів на одній локації.

Окрім того, вважаючи, що успішне здійснення екскурсійного плану на практиці залежить від багатьох умов (як внутрішніх, так і зовнішніх), В. Артоболевський поділився з учасниками зібрання деякими рекомендаціями щодо організації природничих екскурсій. Передусім вони повинні

¹⁹ Там же. — С. 319–321, 324.

²⁰ Там же. — С. 323.

бути систематичними й переслідувати певні освітні та виховні цілі. Розвиваючи навички спостереження за живими істотами, а також їхнього збирання, педагоги мають виховувати у дітей бережливе ставлення до природи, при чому не словами, а власним прикладом. Також необхідно готувати учнів до екскурсій заздалегідь, обговорюючи тему, правила поведінки та виготовляючи необхідне обладнання. А збирання експонатів для колекцій практикувати з обережністю²¹.

Насамкінець В. Артоболевський висловив кілька ідей, співзвучних запитам сучасної української середньої освіти. Йдеться про завдання школи дати учням не тільки певні знання, а й сформувати уміння та навички, необхідні для їхнього подальшого життя і діяльності. Вбачаючи в екскурсіях єдиний у своєму роді засіб освіти, виховання і духовного оздоровлення не лише молоді, а й дорослих, доповідач закликав педагогів розвивати екскурсійну справу в навчальних закладах таким чином, щоб створювати навички і стимули до самостійного подорожування (наприклад, навчити дітей користуватися біноклем, фотоапаратом, орієнтуватися на місцевості за допомогою компаса тощо) не тільки в шкільні роки, а й опісля²².

Загалом виголошені доповіді були сприйняті схвально і не викликали суттєвих дебатів серед учасників з'їзду. Утім кілька делегатів озвучили свої погляди на значення учнівських екскурсій та висловили побажання щодо їх організації. Зокрема викладач Першої полтавської чоловічої гімназії П. Павинський учергове наголосив на необхідності створення екскурсійних комісії у великих містах, проведення курсів для відповідної підготовки педагогічних працівників, заснування в навчальних закладах спеціального екскурсійного фонду та скасування дозвільної системи для дальніх подорожей. Представник Київської шостої чоловічої гімназії А. Поляков зауважив, що природничі екскурсії також мають сприяти ознайомленню учнів з корисними копалинами та розвивати зацікавленість до їх розробки у майбутньому. Водночас викладач зі Златополя М. Чистяков виступив проти обов'язкових дальніх освітніх подорожей влітку, вважаючи, що у цю пору року школярі повинні відпочивати та оздоровлюватися, наприклад, на літніх дачах-колоніях²³.

---

²¹ Там же. — С. 324–327.

²² Там же. — С. 328.

²³ Див.: Пренія по докладам // Труды Киевского педагогического съезда 12–19 апреля 1916 года. — С. 349–350.

Літні дачі або колонії як спеціалізовані заклади для оздоровлення дітей виникли в Російській імперії наприкінці XIX ст. і були прототипами сучасних дитячих таборів відпочинку.

15 квітня у ранковому засіданні секції “Релігійно-моральний вплив школи” викладач Київського реального училища протоієрей І. Троїцький виголосив промову “Про організацію паломництва у середній школі”. Доповідач представив пропозиції групи законовчителів (паломницька комісія) щодо запровадження у київських гімназіях та реальному училищі паломництва як важливого засобу релігійно-морального виховання молоді. З їхнього погляду, відвідування святих місць для молитв та поклоніння мало відбуватися систематично впродовж усього курсу навчання. Орієнтовний план паломництв передбачав три центри залежно від віку учнів та частини курсу Закону Божого. При цьому обов’язковим об’єктом у кожному з них була Києво-Печерська лавра. Окрім неї на першому ступені молодші класи мали ознайомитися з Софійським собором, а також зі святковим православним богослужінням. На другому центрі учням 4–5 класів пропонували паломництво до Михайлівського, Видубицького, Свято-Троїцького монастирів та Звіринецьких печер. Розробники плану вбачали основну мету циклу в особливому релігійному впливові на підлітків, світогляд яких “розпочинав боротьбу з раціоналізмом і скептицизмом, що пробуджувалися в їхніх душах”. Розрахований на старшокласників третій центр включав відвідування замських обителів — Межигірського монастиря, скитів у Феофанії та Церковщині.

Запропонована схема була покликана посилити формування в учнів християнського світогляду. Водночас І. Троїцький відділяв паломництва від екскурсій і не рекомендував їх поєднувати. Таку позицію він аргументував тим, що, по-перше, паломництва орієнтовані не на всіх учнів, а лише на православних. По-друге, якщо будь-яка екскурсія переслідує освітні цілі, то паломництво — духовного виховання. Виняток могли становити тільки подорожі до віддалених монастирів і храмів, відомих своїми святинями та старожитностями²⁴. Отже, проект передбачав виокремлення паломництва як різновиду шкільного туризму та надання йому системного характеру. Оскільки організатори форуму вирішили не приймати резолюцій з питань релігійно-морального виховання, вважаючи це компетенцією спеціальних з’їздів законовчителів, то представлену інформацію учасники зібрання взяли до відома.

Через брак часу в секції “Виховний вплив навчання” не встигли заслухати доповідь відомого живописця, викладача Роменського реального училища Т. Сафонова “Художня екскурсія як виховний засіб у

---

²⁴ Доклад прот. И. И. Троицкого — Об организации паломничеств в средней школе // Труды Киевского педагогического съезда 12–19 апреля 1916 года. — С. 412–418.

загальноосвітній школі”, яку згодом опублікували у збірці праць з’їзду. Педагог був солідарний зі своїми колегами щодо важливості систематичних учнівських екскурсій, і стверджував, що вони є поєднанням змісту знань із найлегшою формою їх засвоєння. Висловлюючи сподівання, що задля естетичного виховання молоді з’їзд “закладе фундамент” художніх екскурсій, Т. Сафонов запропонував способи їх втілення на практиці²⁵.

У кінцевому підсумку резолюція щодо екскурсій у середній школі була прийнята учасниками з’їзду одноголосно²⁶ й містила такі положення: 1) для формування у викладачів навичок проведення учнівських екскурсій потрібно організувати спеціальні курси; 2) екскурсії повинні бути планомірними й обов’язковими для всіх навчальних закладів та забезпечувати школярам можливість ознайомитися не лише з місцевістю, в якій вони проживають, а й з усією країною; 3) мандрівки, особливо далекі, мають охоплювати всіх учнів класу; 4) створити екскурсійний відділ у Київському педагогічному музеї²⁷.

Найпізніше (1–11 червня 1916 р.) відбувся Педагогічний з’їзд з питань середньої освіти у Харкові. Його делегати загалом констатували корисність екскурсій для розвитку молоді. Доволі гострі дискусії викликала обговорення питання про мандрівки за межі смуги осілості учнів-євреїв. Більшість учасників зібрання висловились за скасування для екскурсій середніх навчальних закладів обмежень за віросповіданням²⁸.

Отже, розгляд питання про учнівські екскурсії на з’їздах представників педагогічних спільнот у Києві, Одесі та Харкові в 1916 р. був обумовлений двома чинниками: усвідомленням владою важливості екскурсій як потужного засобу виховання молоді в умовах Першої світової війни та освітньою реформою П. Ігнат’єва. На запит міністерства народної освіти Російської імперії в навчальних округах розробили пропозиції щодо запровадження екскурсій як обов’язкової форми навчання. Їх і обговорили на з’їздах.

Учасники всіх зібрань висловили однакові думки про необхідність реформування шкільної екскурсійної справи. Серед причин, що гальмували запровадження екскурсійного методу навчання було названо такі: переобтяженість викладачів середньої школи обов’язковими заняттями та

---

²⁵ Доклад Т. А. Сафонова — Художественная экскурсия, как воспитательное средство в общеобразовательной школе // Труды Киевского педагогического съезда 12–19 апреля 1916 года. — С. 740–750.

²⁶ У голосуванні брали участь від 200 до 260 делегатів з’їзду.

²⁷ Резолюции, подвергавшиеся голосованию // Труды Киевского педагогического съезда 12–19 апреля 1916 года. — С. 599–600.

²⁸ Вопрос об экскурсиях на съездах // Русский экскурсант. — 1916. — № 6. — С. 52.

класним керівництвом; матеріальна незабезпеченість більшості учнів; відсутність відповідної підготовки педагогічних працівників; технічні труднощі, що виникають при організації поїздок (проблеми з харчуванням та поселенням екскурсантів, незручності проїзду великих груп залізничним транспортом, недостатність спеціальних путівників тощо).

У резолюціях з'їздів наголошувалося на значній користі екскурсій для розвитку учнів. У них містилися положення про планомірність і обов'язковість екскурсій для всіх навчальних закладів; належне матеріально-технічне забезпечення подорожей, спрощення дозвільної системи, скасування обмежень за віросповіданням; необхідність організації курсів для підготовки керівників екскурсій, поповнення шкільних бібліотек туристичними виданнями, створення музеїв, де б зберігалися матеріали, зібрані учнями під час мандрівок. Оскільки Київський навчальний округ представив свої пропозиції у вигляді докладного проекту, міністерство народної освіти згодом використало його за основу при затвердженні нових навчальних програм.

REFERENCES

1. Betlii, O. V. (2015). Uchnivs'ki ekskursii po Kyievu v roky Pershoi svitovoi vijny. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky — Scientific Papers NaUKMA. History*, (169), 35–42. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAi_2015_169_9 [in Ukrainian].
2. Fedorchenko, V. K., Kostjukova, O. M., Dorova, T. A., & Oleksiiko, M. M. (2004). *Istoriia ekskursijnoi diial'nosti v Ukraini: Navch. posibnyk*. Kyiv: Kondor. [in Ukrainian].
3. Hrybanova, S. (2012). Materialy periodychnykh vydan' iak dzherelo vyvchennia istorii rozvytku ekskursijnoi spravy v Ukraini v druhij polovyni XIX — na pochatku XX st. [Periodic issue materials as a source of History of Excursion Development in Ukraine in the second half of the XIXth — beginning of the XXth centuries]. *Kraieznavstvo*, 2, 103–111. [in Ukrainian].
4. Lutaieva, T. V. (2008). Orhanizatsiia ekskursij u kharkivs'kykh himnaziakh u druhij polovyni XIX — na pochatku XX st. *Teoriia ta metodyka navchannia ta vykhovannia*, (20), 71–80. [in Ukrainian].
5. Mylko, V. (2014). Upravlinnia navchal'nymy okruhamy Ukrainy naperedodni ta v roky Pershoi svitovoi vijny [Educational districts management in Ukraine before and during the First World War] (O. P. Reient, Ed.). *Problemy istorii Ukraini XIX-pochatku XX st. — Problems of the history of Ukraine of XIX — beginning XX cc.*, (23), 77–91. [in Ukrainian].
6. Narovlianskyi, O. (2017). Ekskursii v systemi vitchyznianoï osvity ta vykhovannia (XIX — pochatok XX stolittia). *Istoryko-pedahohichnyj al'manakh*, 2, 26–30. [in Ukrainian].
- Savchuk, N. I. (2018). Zakordonni poizdky uchniv Kyievo-Pechers'koi himnazii napykintsi XIX — na pochatku XX st. [Kyiv-Pechersk gymnasium students' foreign travels at the end of the 19th — early 20th century]. *Kraieznavstvo*, 3, 131–139. [in Ukrainian].